

کتابشناسی توصیفی فلسفه اخلاق

محمد اسفندیاری

مقدمه

فلسفه، به هر معنی که باشد، در قرن حاضر به دو بخش اساسی تقسیم شده است: ۱. فلسفه مطلق، که به واقع فلسفه مطلق است؛ ۲. فلسفه مضاف، که حاصل اضافه شدن فلسفه به یک رشته علمی است. فلسفه مضاف اقسام متعددی دارد؛ مانند فلسفه تاریخ، فلسفه هنر، فلسفه ادبیات، فلسفه علم، فلسفه حقوق، فلسفه دین، فلسفه اخلاق و امثال آن.

فلسفه مضاف عبارت است از بحث و بررسی فلسفی در یکی از شاخه‌های علوم است. در پرتو فلسفه مضاف، موضوع آن علم را بهتر می‌توان درک کرد؛ مثلاً در پرتو فلسفه تاریخ، تاریخ را بهتر می‌توان درک کرد و در پرتو فلسفه اخلاق، اخلاق را.

فلسفه اخلاق نام جدیدی است بر موضوعی قدیمی که جوانه‌های آن در میان یونانیان و مسلمانان بوده، اما شکوفایی آن به اوایل قرن بیستم می‌رسد. به عبارت روشنتر آنکه فلسفه اخلاق، به صورت دانشی مستقل، با انتشار کتاب جرج ادوارد مور تحت عنوان مبانی اخلاق (Principia Ethica) در سال ۱۹۰۳ م. پایه عرصه ظهور نهاد. فلسفه اخلاق عهده‌دار تحقیق درباره میادید علم اخلاق است. در علم اخلاق، گفته می‌شود که کاری خوب و چه کاری بد است؛ اما در فلسفه اخلاق، گفته می‌شود که خوب و بد ریشه در کجا دارد و ملاک تقسیم کارها به خوب و بد چیست و چرا کاری خوب و کار دیگری بد دانسته می‌شود.

از هنگامی که دانش جدیدی با عنوان «فلسفه اخلاق» ظهور کرد، هم به مسائلی پرداخته شده که در گذشته مورد غفلت عالمان اخلاقی بوده و هم به مسائلی که در گذشته، جسته و گریخته و به صورت غیر منسجم، مطرح می‌شده، سر و سامان و صورت منظمی داده شده است؛ مثلاً، عالمان اسلامی، در گذشته برخی از مسائل فلسفه اخلاق را در فلسفه، برخی را در کلام و برخی را در اصول فقه بررسی می‌کرده‌اند؛ اما امروزه فلسفه اخلاق خود همه این مسائل را مورد بررسی قرار می‌دهد که از رهگذر آن، فواید بی‌شماری نصیب علم گردیده است. به دیگر بیان، چون در گذشته، برخی از مسائل فلسفه اخلاق در لابلای چند علم مطرح می‌شده، صورت منسجم و مشخصی نداشته؛ اما از هنگامی که این مسائل در ذیل یک علم (فلسفه اخلاق) مطرح شده، سر و سامان یافته است. به علاوه، چه بسیار مسائلی که امروزه در فلسفه اخلاق بدان‌ها پرداخته می‌شود ولی در گذشته مطرح نبوده است.

متأسفانه بهره‌ها، از مسلمانان، از فلسفه اخلاق بسیار اندک است. با اینکه دنیای غرب را چندان بهره‌ای از اخلاق نیست، اما از فلسفه اخلاق حظ وافری دارد. غرب هم زادگاه فلسفه اخلاق و هم پرورشگاه آن است. این در حالی است که روزگاری دنیای اسلام ستاره درخشانی در سبزه اخلاق بوده و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله هدف از برانگیخته شدن خود را تکمیل مکارم اخلاقی می‌دانست.

باری، در حدود پنجاه سال است که فلسفه اخلاق در میان مسلمانان موضوع تحقیق قرار گرفته و در این مدت، در حدود پنجاه کتاب به فارسی و عربی تألیف و ترجمه شده است. ظاهراً نخستین کتابی که درباره فلسفه اخلاق منتشر شده، جزوه‌ای است با عنوان قانون اخلاق، به قلم غلامرضا رشید یاسمی که در سال ۱۳۰۷ منتشر شده و حجم آن به اندازه یک مقاله (کمتر از بیست صفحه) است. این جزوه - که از تاریخ انتشار آن نزدیک به هفتاد سال می‌گذرد - هیچ‌گاه مورد توجه قرار نگرفت و بر انگیزنده دیگران در نوجه به فلسفه اخلاق نشد. تنها در پنجاه سال اخیر است که تحقیق درباره فلسفه اخلاق رایج شده است.

در کتاب‌شناسی حاضر، به معرفی کتابهایی پرداخته شده که درباره فلسفه اخلاق (با نگرش اسلامی یا غیر آن)، به فارسی یا عربی، تألیف یا ترجمه شده است. در این کتاب‌شناسی، آثاری که تا پایان آذر ۱۳۷۴ به صورت کتاب چاپ شده معرفی گردیده است. جزوه‌های درسی و مقالات نشریات بیرون از دایره تحقیق این کتاب‌شناسی است. شایان ذکر است که درباره علم اخلاق چند کتاب‌شناسی مستقل تهیه شده که مشخصات آنها چنین است:

۱. در فهرستها و کتابشناسیها مشخصات چند کتاب درباره فلسفه اخلاق آمده است که دسترسی به آنها ممکن نشد و طبعاً در این کتابشناسی معرفی نشده است. بی‌فایده نیست که مشخصات این کتابها در ذیل آورده شود: یوسف موسی. فلسفه اخلاق فی الاسلام (چاپ دوم: مطبعة الرسالاء، ۱۹۶۵)، «تشریح کرسون. الاخلاق فی الفلسفة المعدیة. ترجمة عبدالعظیم محمود و دیگران. (دار احیاء الکتب العربیة، ۱۹۶۶)؛ سان. المشکلة الاخلاقیة و الفلاسفة. ترجمة عبدالعظیم محمود و دیگران. (دار احیاء الکتب العربیة، ۱۹۶۵)؛ عبدالرحمن بنوی. هل یسکن قیام اخلاق وجودیة. (مکتبة النهضة المصریة، ۱۹۵۳)؛ توفیق طویل. مذهب المنفعة العامة فی فلسفة الاخلاق. (مکتبة النهضة المصریة، ۱۹۵۳) عادل عواد. المذاهب الاخلاقیة. (چاپ دوم: مطبعة جامعة دمشق، ۱۹۶۳)؛ احمد محمود صبیحی. الفلسفة الاخلاقیة فی الفكر الاسلامی. (مطبعة دارالمعارف، ۱۹۶۹).

ابوالحسن مطبوعی، کتابشناسی توصیفی اخلاق و آداب اسلامی، آینه پژوهش (سال دوم، شماره چهارم، آذر و دی ۱۳۷۰)، ص ۱۰۲ - ۱۱۸ و (سال دوم، شماره پنجم، بهمن و اسفند ۱۳۷۰)، ص ۹۷ - ۱۰۷
 محمدتقی دانش‌پژوه، چند اثر فارسی در اخلاق، فرهنگ ایران زمین (تهران: ۱۳۵۲)، ج ۱۹، ص ۲۶۱ - ۲۸۲
 همچنین یادآور می‌شویم که در کتاب دین‌نامه‌های ایران (کتاب‌شناسی موضوعی کتابهای دینی ایران) (۲)، به قلم سید محمدباقر نجفی، یک فصل (ص ۱۸۲ - ۲۰۱) به معرفی کتابهایی پرداخته شده که درباره اخلاق اسلامی است.
 آخر سخن اینکه دونالدسون در کتابی تحت عنوان مطالعاتی در اخلاق مسلمانان (۳) (Studies in Muslim) و ماجد فخری در کتاب نظریه‌های اخلاقی در جهان اسلامی (۴) (Ethical Theories in Islam) گزارشی از علم اخلاق در جهان اسلام ارائه کرده‌اند که پژوهشگران را به کار می‌آید. (۵)

***

۱- اتکینسون، آر. اف. درآمدی به فلسفه اخلاق، ترجمه سهراب علوی‌نیا، تهران، مرکز ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۹ - ۱۳۷۰، ۲۳۴ ص، رقی.

مطالب این کتاب در هفت فصل گنجانده شده و در آن به اختصار به تعریف فلسفه اخلاق، بررسی مسائلی از درون علم اخلاق، مسائلی که درباره اخلاق است (پایگاه احکام اخلاقی) و رابطه اخلاق و علم و دین پرداخته شده است. خلاصه مطالب هر فصل در پایان آن آمده و در انتهای کتاب، به تعریف اصطلاحات کتاب پرداخته و کتاب‌شناسی فلسفه اخلاق (ص ۲۰۵ - ۲۱۲) ارائه شده است.

عناوین اصلی کتاب چنین است: سرآغاز، تعارض تکالیف، خود و دیگران، حسن و قبح، ستایش و نکوهش، پایگاه احکام اخلاقی (۱)، پایگاه احکام اخلاقی (۲)، اخلاق و علم و دین.

۲- اخوان، محمد. مقایسه‌ای میان اخلاق کانت و اخلاق اسلامی، (ویرواسته ابوالفضل طریقه‌دار)، قم، انتشارات اشراق، ۱۳۷۳، ۱۸۰ ص، وزیر (عنوان روی جلد: اخلاق کانت و اخلاق اسلامی).

در فصل اول کتاب، با عنوان «بازگویی مکتب اخلاقی کانت» به ماهیت ویژگیها و محتوای اخلاق از نظر کانت و مفاهیم اساسی و اصول موضوعه در اخلاق کانت پرداخته شده است. در فصل دوم، با عنوان «بازگویی مکتب اخلاقی اسلام» ماهیت، ویژگیها و محتوای اخلاق از نظر اسلام و مفاهیم اساسی و اصول موضوعه در اخلاق اسلامی ذکر گردیده است. فصل سوم عهده‌دار «مقایسه میان اخلاق کانت و اخلاق اسلامی» است و در ضمن آن، چند انتقاد نسبت به فلسفه اخلاق کانت درج شده است.

۳- بدوی، عبدالرحمن. الاخلاق عند کنت، کویت، وكالة المبتوعات، ۱۹۷۹، ۲۳۵ ص، وزیر.

کتاب حاضر شامل دو بخش است: مسأله متافیزیک و اخلاق. در

۲. کتان، آکادمی علمی اسلامی، ۱۹۸۷

۳. لندس، ۱۹۵۳

۴. لیدس، انتشارات بریل، ۱۹۹۱

۵. در این زمینه همچنین رجوع شود به: مهدی محقق، دومین بیست گفتار در مباحث ادبی و تاریخی و فلسفی و کلامی و تاریخ علوم در اسلام. (چاپ اول: تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مگنکول و دانشگاه تهران، ۱۳۶۹). ص ۷۲ - ۸۹. مقاله مبانی اخلاق فلسفی در اسلام، علی اصغر حلبی. تاریخ تمدن اسلام: بررسی‌هایی چند در فرهنگ و علوم عقلی اسلام. (چاپ دوم: انتشارات اساطیر، ۱۳۷۲). ص ۱۷۸ - ۲۰۹.

بخش اول، از جمله، به این مسائل پرداخته شده است: نظر کانت درباره متافیزیک، در دوره قبل از انتقاد؛ آیا متافیزیک ممکن است؟ آیا ریاضیات خالص ممکن است؟ علیت. در بخش دوم، این مسائل نیز بررسی شده است: کوشش کانت برای وضع مذهب در اخلاق، بنیادگذاری متافیزیک اخلاق، انتقال از فلسفه اخلاقی ملی به متافیزیک اخلاق، مفاهیم اساسی در اخلاق، انتقال از متافیزیک اخلاق به نقد عملی محض، وجدان، دیالکتیک عقل عملی، روشهای عقل عملی محض، تکلیفهای انسان در برابر خود به عنوان یک موجود زنده، تکلیفهای انسان در برابر خود به عنوان یک موجود اخلاقی تنها، تکلیفهای انسان در برابر دیگران، روشهای اخلاقی.

۴- بدوی، عبدالرحمن. الاخلاق النظرية، کویت، وكالة المبتوعات، ۱۹۷۵، ۲۸۸ ص، وزیر.

این اثر دربردارنده دو بخش است: مقدمات و مفاهیم اساسی در اخلاق. در بخش اول، از «تجربه اخلاقی در نزد روه و شیلر و گورویچ»، «اخلاق صوری و اخلاق عینی»، «تکلیف اخلاقی در نزد کانت»، «اخلاق عینی» و «اخلاق پوزیتیویستی» سخن گفته شده است. در بخش دوم - که بیش از دوپست صفحه را شامل می‌شود - به بررسی «وجدان»، «ارزشهای اخلاقی»، «تکلیف»، «فضیلت»، «مسئولیت و حریت» و «اصول حیات اخلاقی» پرداخته شده است.

۵- حائری یزدی، مهدی. کارهای عقل عملی، فلسفه اخلاق، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۱، شانزده + ۲۶۹ ص، وزیر.

مطالب کتاب در ذیل پنج بخش گنجانیده شده است: یگانگی چیستی فلسفه و چیستی انسان، انتولوژی بایستی و استی، منطق و صورت بایستی‌ها و استی‌ها، منطق ماده استی‌ها و بایستی‌ها، بحثی از متون کلام اسلامی. نویسنده در ذیل این عناوین به رابطه حکمت‌نظری و حکمت عملی، معنای مستقلات عقلیه، عدل و مراتب آن، حسن و قبح عقلی و مباحثی دیگر پرداخته است. برخی از مطالب کتاب خارج از موضوع فلسفه اخلاق است.

۶- راسل، برتراند. اخلاق و سیاست در جامعه، ترجمه محمود حیدریان، تهران، انتشارات بابک، ۱۳۵۵، ۳۲۳ ص، وزیر.

کتاب مزبور دربردارنده دو بخش است. بخش اول، با عنوان «علم اخلاق»، مشتمل بر چهارده فصل و بخش دوم، با عنوان «رابطه اخلاق با سیاست، تعارض احساسات»، مشتمل بر ده فصل است. ثن فصل نخستین این کتاب در سالهای ۱۹۴۵ - ۱۹۴۶ م. و بقیه کتاب، بجز فصل دوم از بخش دوم، در سال ۱۹۵۳ م. نوشته شده است.

نویسنده در مقدمه کتاب آورده است: «هدف ما در این کتاب بیان دو منظور است: اول، بیان اخلاقیات عملی (غیر نظری) و دوم، به کار بردن این اخلاقیات در مسائل مختلف سیاسی زمان حاضر». (ص ۹) بخش دوم کتاب خارج از موضوع این کتاب‌شناسی (فلسفه اخلاق) است. در بخش اول نیز، به صورت پراکنده، به مسائلی پرداخته شده که در شمار مسائل فلسفه اخلاق قلمداد می‌شود.

عناوین بخش اول کتاب چنین است: کلیات، منابع معتقدات و احساسات اخلاقی، مجموعه قوانین یا نوامیس اخلاقی، اخلاق به عنوان

وسيله، خوب و بد يا خير و شر، خير جزئی و خير عمومی: خوبی جزئی و خوبی کلی، الزام اخلاقی، گناه، جدال اخلاقی، معرفت اخلاقی، قدرت اخلاق، تولید و توزیع، سنت اخلاقی، ضمانت اجرایی اخلاق.

۷- رشید یاسمی، غلامرضا. قانون اخلاق، تهران، رمضان، ۱۳۰۷.

نخستین کتاب مستقلی که درباره فلسفه اخلاق به فارسی منتشر شده همین اثر است. این کتاب نخستین بار به صورت سلسله مقالاتی در شش شماره سال هشتم مجله «شفق سرخ» منتشر شد. سپس به صورت کتابچه‌ای به اهتمام م. رضایی در سال ۱۳۰۷ به چاپ رسید. پس از آن در ضمن کتابی با عنوان مقاله‌ها و رساله‌ها (گردآوری ایرج افشار و محمد رسول دریاگشت، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۷۳، ص ۳۷۷ - ۳۸۸، قسط و وزیری)، منتشر گردید. اطلاعات کتاب‌شناسی این اثر از کتاب مزبور استخراج شده است.

در کتاب حاضر - که مقاله‌ای است در دوازده صفحه - پس از بررسی این مطلب، که عمل به طبیعت و لذت‌جویی و نفع‌پرستی نمی‌تواند قانون اخلاق باشد، به تبیین این نکته پرداخته شده که تکلیف ساده غیرمشروط یا تکلیف خالص بنیان قانون اخلاقی است. سپس به تشریح و تأیید نظر کانت در این باره پرداخته و قانونهای سه‌گانه اخلاقی او نقل شده است.

۸- ژکس. فلسفه اخلاق، حکمت عملی، ترجمه سید ابوالقاسم پورحسینی، چاپ دوم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲، ۱۳۶، ص. رقمی.

این کتاب ترجمه چند فصل از کتاب ژکس است که مترجم نه نام شخصی او را ذکر کرده و نه عنوان کتابش را. مطالب کتاب در ده فصل گنجانیده شده است. در فصل اول، به تعریف علم اخلاق، اهمیت و موضوع آن پرداخته شده است. فصل دوم درباره «وجدان اخلاقی» و ویژگیهای آن است. فصل سوم عهده‌دار بحث درباره «اصطلاحات و مفاهیم اخلاقی» (خیر، وظیفه، حق) و رابطه آنها با یکدیگر است. در فصل چهارم، از «آراء اخلاقی» (اخلاق مبتنی بر سعادت، اخلاق مبتنی بر لذت، اخلاق مبتنی بر اصالت فایده)، سخن به میان آورده شده است. فصل پنجم نادم درباره «اخلاق مبتنی بر مجاهده و عدم تعلق و قطع علاقه»، «اخلاق مبتنی بر کمال»، «اخلاق مبتنی بر احساس»، «اخلاق مبتنی بر تکلیف»، «اخلاق مبتنی بر اصالت حیات» و «اخلاق بر اساس علم الاجتماع» است.

۹- سبحانی، جعفر. حسن و قبح عقلی با پایه‌های اخلاق جاودان: بحثهایی در عقاید و کلام، نگارش علی ربّانی گلپایگانی، چاپ دوم، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۰، ۲۲۲، ص. وزیری.

کتاب حاضر عهده‌دار اثبات حسن و قبح عقلی و ارتباط حکمت نظری و حکمت عملی است. در پیشگفتار و مقدمه کتاب، به جایگاه بحث حسن و قبح در فلسفه اخلاق اشاره و گفته شده که این بحث در کتاب حاضر از سه زاویه فلسفه، کلام و فلسفه اخلاق مورد بررسی قرار گرفته است.

مطالب کتاب در چهارده فصل گنجانیده شده و عناوین آن چنین است: تاریخ طرح مسأله، آراء و نظریات در مسأله، مقصود از ذاتی بودن حسن و قبح چیست؟ آیا نزع کلی است یا جزئی؟ ملاکهای حسن و قبح، عقل نظری و عقل عملی، حسن و قبح عقلی از یقینات است نه از مشهورات، قضایای خود معیار در حکمت عملی، دلایل منکران حسن

و قبح عقلی، نتایج مسأله تحسین و تقبیح عقلی، مبانی اخلاقی و مکاتب غربی، حسن و قبح از دیدگاه اصل تغییر حرکت و تکامل، چگونگی ارتباط حکمت عملی با حکمت نظری، حسن و قبح از دیدگاه علامه طباطبائی رحمته‌الله.

۱۰- صائمی دزه‌بیدی، منوچهر (ترجمه و تألیف). فلسفه اخلاق در تفکر غرب، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۶۸، ۲۵۳، ص. وزیری.

اثر مزبور شامل دو بخش است: تاریخ اخلاق و شرح حوزه‌های اخلاق جدید. بخش اول ترجمه مقاله تاریخ اخلاق در دایرةالمعارف فلسفه، ویراسته پل ادواردز است. این مقاله به قلم رازیل آبلسون و کای نیلسون می‌باشد. بخش دوم ترجمه شش مقاله از شش کتاب است که نامهای آنها آمده است.

در بخش اول کتاب، از این مسائل سخن گفته شده است: علم اخلاق در یونان، اخلاق در دوره یونانی‌مآبی و رومی، اخلاق در قرون وسطی، مراحل اولیه اخلاق در عصر جدید، اخلاق در قرن نوزدهم، غیر طبیعت‌گرایی معاصر، طبیعت‌گرایی در امریکا، عدم شناخت‌گرایی در اخلاق معاصر، نظریات متأخر در باب مباحث اخلاق. بخش دوم کتاب شامل این مسائل است: اخلاق مبتنی بر سودگرایی، شهودگرایی و حس اخلاقی، عاطفه‌گرایی، نظام اخلاقی کانت، اخلاق در حوزه پدیدارشناسی آلمان، تکلیف‌شناسی.

۱۱- فیروز، شیر زمان. فلسفه اخلاقی ناصر خسرو و ریشه‌های آن، مقدمه رضا شعبانی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۱، ص + ۳۶۰، وزیری.

در بردارنده سه بخش است: تاریخچه فلسفه اخلاق اسلامی، فلسفه اخلاقی ناصر خسرو: حکمت نظری، فلسفه اخلاقی ناصر خسرو: حکمت عملی. در بخش اول، علی‌رغم عنوان آن، اجمالی از تاریخ علم اخلاق اسلامی آمده است و نه فلسفه اخلاق. در بخش دوم، دیدگاه ناصر خسرو درباره نفس، قوه‌های نفس، شناخت نفس، علم، عمل، طاعت و امثال آن بررسی شده است. بخش سوم عهده‌دار گزارش دیدگاههای ناصر خسرو درباره فضایل و رذایل اخلاقی (زهد، توبه، خوی نیک، میانه‌روی، کبر، حسد و مردم‌آزاری) است. بخش دوم مستند به آثار منشور ناصر خسرو و بخش سوم مستند به اشعار اوست.

۱۲- کانت، ایمانوئل. بنیاد مابعدالطبیعه اخلاق [گفتاری در حکمت کردار]. ترجمه حمید عنایت و علی قیصری، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۹، نه + ۱۶۶، ص. رقمی.

کتابی است مختصر و مهم که در سال ۱۷۸۵ م. تألیف شده و بر همه افرادی که در باب فلسفه اخلاق تحقیق کرده‌اند، تأثیری بس شگرف گذاشته است. موضوع این کتاب تحقیق درباره اصل غایی اخلاق است و روش کانت در این کتاب چنان است که در پیشگفتار گفته است: «در این اثر، من روشی را برگزیده‌ام که به گمان خودم، مناسبترین روش [در چنین پژوهشی] است و آن اینک: [به شیوه تحلیلی از معرفت عام، به تعیین اصل غایی آن رسیده‌ام و سپس به شیوه ترکیبی، از بررسی این اصل و ریشه‌های آن دوباره به معرفت عامی که مصداق آن اصل بوده بازگشته‌ام.]» (ص ۱۰ - ۱۱)

اطلاعات، ۱۳۷۳، ۲۰۴ ص، وزیری، عنوان روی جلد: (دروس فلسفه اخلاق).

از مهمترین کتابهایی می باشد که درباره فلسفه اخلاق با نگرشی اسلامی به فارسی تألیف شده است. این کتاب شامل سلسله درسهای نویسنده در «مؤسسه در راه حق» است که در سال ۱۳۶۱-۱۳۶۲ تدریس و در آن، یک دوره مختصر فلسفه اخلاق تبیین شده است.

در بخش اول تا چهارم کتاب، از «فلسفه اخلاق»، «ویژگی مفاهیم اخلاقی»، «حسن و قبح عقلی» و «مفاهیم ارزشی» سخن گفته شده است. بخش پنجم تا دهم کتاب درباره «مکتبهای اخلاقی» است و در آن به مکتب لذت‌گرایی شخصی، اپیکوریسم، عاطفه‌گرایی، نظریه نیچه، نظریه کانت و مانند آن پرداخته شده است. در بخش یازدهم، «نظریه مختار» نویسنده آمده و در بخش دوازدهم تا چهاردهم، به «تبیین نظریه مختار» آمده است. در بخش پانزدهم تا هیجدهم کتاب، به «جمع‌بندی نتایج»، «مسئولیت»، «آیا اخلاق مطلق است یا نسبی؟» و «رابطه اخلاق با دین» پرداخته شده است.

۱۶- مطهری، مرتضی. آشنایی با علوم اسلامی، ج ۲: کلام - عرفان - حکمت عملی، چاپ ششم، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۶۸، ۲۴۰ ص، رقعی.

کتاب مزبور حاصل درسهای استاد مطهری برای دانشجویان سال اول و دوم دانشکده الهیات و معارف اسلامی است. این کتاب شامل سه بخش است: کلام، عرفان و حکمت عملی. تنها بخش سوم آن (ص ۱۷۵ - ۲۲۸)، که مشتمل بر هشت درس است، در حوزه این کتاب‌شناسی می باشد.

در این بخش، نخست به تعریف حکمت عملی پرداخته و گفته شده که از میان اقسام آن تنها به اخلاق می پردازیم. سپس تعریف علم اخلاق به دست داده شده و از «معیار درستی و نادرستی در اخلاق» سخن گفته شده است. آنگاه از میان نظریات اخلاقی، نظریه افلاطون، ارسطو، کلیون، شکاکان، اپیکوریان، رواقیون و کانت گردیده است. در تبیین نظریات فوق، اجمالاً نقدی نیز بر آنها ذکر شده است. این کتاب ناتمام می باشد.

۱۷- مطهری، مرتضی. جاودانگی و اخلاق، قم، انتشارات ۱۲ فروردین، بی تا، ۶۰ ص، رقعی.

کتاب حاضر بخشی از سلسله بحثهای استاد مطهری در نقد مارکسیسم است که در سال ۱۳۵۵ مطرح گردیده است. این کتاب نخستین بار به اهتمام دکتر عبدالکریم سروش در کتابی با عنوان یادنامه استاد شهید مرتضی مطهری (تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۳۸۳ - ۴۱۸) درج گردید و چاپ حاضر بر اساس همان کتاب است.

در این کتاب، نخست حکمت نظری و حکمت عملی تبیین شده و سپس گزارشی از نظر برتراند راسل و علامه طباطبائی درباره اخلاق ارائه گردیده است. آنگاه از جاودانه یا موقت و نسبی بودن اخلاق به میان آمده و در ادامه گفته شده که به نظر برتراند راسل و علامه طباطبائی «اخلاق نمی تواند معیار داشته باشد» و خوب و بد «برهان بردار نیست، برهان در امور اعتباری نمی آید.» (ص ۴۳) در پایان، نتیجه گرفته شده که «معنای خوب بودن و نبودن و باید و نباید، دوست داشتن و دوست نداشتن است» (ص ۵۸)، ولی «در عین حال، این خوبی‌ها و

مطالب کتاب در پیشگفتار و سه بخش گنجانیده شده است. در بخش اول، به «گذار از معرفت عقلی معمولی اخلاق به معرفت فلسفی اخلاق» پرداخته است. بخش دوم درباره «گذار از فلسفه مردم‌پسند اخلاق به مابعدالطبیعه اخلاق» است و بخش سوم عهده‌دار بحث از «گام بازبینی از مابعدالطبیعه اخلاق به نقد عقل ناب عملی» می باشد. لازم به ذکر است که در شرح و تفسیر کتاب حاضر چند کتاب مستقل نوشته شده که مشخصات آنها در یادداشت مترجمان آمده است. همچنین اغلب افرادی که کتابی درباره کانت نوشته‌اند بخشی از آن را به نظریات اخلاقی کانت اختصاص داده‌اند؛ مثلاً فردریک کاپلستون، در جلد ششم تاریخ فلسفه و استفان کورند، در کتاب فلسفه کانت. در این باره، همچنین رجوع کنید به: احمد احمدی، کانت و اساس مابعدالطبیعه اخلاق، «فلسفه» (شماره سوم، بهار ۱۳۵۶، ص ۵۰ - ۶۶).

۱۳- گرگوار، فرانسوا. مشارب عمده اخلاقی، ترجمه سید ابوالقاسم پورحسینی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۰، ۱۰۲+د، ص، وزیری.

مطالب کتاب در سه فصل گنجانیده شده است. در فصل اول، از «معنی و فایده مطالعه تاریخی مشارب اخلاقی» بحث شده و در فصل دوم، به «انواع مشارب اخلاقی» (اخلاق متعالی، اخلاق مبتنی بر اصالت طبیعت، اخلاق مبتنی بر اصالت فعل) پرداخته شده است. فصل سوم درباره «اخلاق غیر مذهبی متعالی» است و اخلاق از نظر افلاطون، ارسطو، مونتینی، پاسکال، دکارت و دیگران بررسی شده است. در فصل چهارم و پنجم، «اخلاق دینی» و «اخلاقیات دینی» مورد بحث قرار گرفته است. فصل ششم تا هشتم درباره «اخلاق مبتنی بر اصول طبیعت‌گرایی» و «اخلاق مبتنی بر اصل فعالیت» و «اخلاق مبتنی بر اصالت فعل» است. در آخرین فصل، نتیجه‌گیری شده است.

۱۴- مدرّسی، سید محمدرضا. فلسفه اخلاق: پژوهش در بنیادهای زبانی، فطری، تجربی، نظری و دینی اخلاق، ویراسته غلامعلی تفنگدار، تهران، سروش، ۱۳۷۱، ۳۴۷ ص، وزیری.

کتاب حاضر صورت بسط یافته و کامل شده کتاب دیگری از همین نویسنده با عنوان فلسفه ارزشها (چاپ دوم، قم، انتشارات هجرت، ۱۴۰۴ ق، ۹۴ ص، رقعی) است. این کتاب، به گفته نویسنده، «بررسی و پژوهشی جامع، از مسائل و مشکلات مطرح شده در فلسفه اخلاق در عصر حاضر، است که از سرچشمه وحی و سخنان معصومان علیهم‌السلام مدد جست و عمدتاً از دیدگاه فلسفه و کلام اسلام و علم اصول مورد تحقیق قرار گرفته است. این پژوهش دیدگاهها و مکاتب فیلسوفان و عالمان غربی را نیز مورد ملاحظه قرارداد و مطالبی را از آنان ارائه کرده و یا مورد نقد قرارداد است.» (ص ۸)

عنوانهای اصلی کتاب چنین است: حکمت نظری و حکمت عملی، مفاهیم در قضایای ارزشی، لزوم تبیین و تفکیک مفاهیم واژه‌ها، پژوهش در مفاهیم حسن و قبح و دیگر واژه‌های اخلاقی، کیفیت وجودی ارزشها، اخلاق تجربی، اخلاق نظری، همسویی اخلاق تجربی و اخلاق نظری، اخلاق ارسطو و نظریه توسط بررسی پایه‌های اخلاق در فلسفه کانت، اخلاق اصالت نفع، نیت و هدف، حسن و قبح عقلی، عقل نظری و عقل عملی، هست‌ها و باید‌ها، ارزشهای اخلاق و دین و حقوق.

۱۵- مصباح، محمدتقی. فلسفه اخلاق، چاپ چهارم، تهران، انتشارات

بدی‌ها می‌تواند مشترک کلی و دایم باشد.» (ص ۶۰)
متن کامل و منقح کتاب حاضر در جلد سیزدهم مجموعه آثار استاد
مطهری و نیز در کتاب نقدی بر مارکسیسم چاپ شده است.

۱۸- مطهری، مرتضی، فلسفه اخلاق، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۶۶،
۳۲۳ ص، رقی.

کتاب یاد شده شامل دوازده سخنرانی از استاد مطهری است که در
دو بخش تنظیم گردیده است. بخش اول شامل ۹ سخنرانی است که در
سال ۱۳۵۱ ایراد شده و بخش دوم - تحت عنوان ضمیمه - شامل سه
سخنرانی می‌باشد که در زمانهای گوناگون القا شده است. این سخنرانیها
بیشتر درباره به نظریه‌های اخلاقی و نقد آنهاست، گرچه مباحث دیگری
نیز در آنها مطرح گردیده که خارج از موضوع فلسفه اخلاق است.
عناوین اصلی کتاب عبارت است از: فعل طبیعی و فعل اخلاقی،
نظریه عاطفی و نظریه فلاسفه اسلامی، نظریه وجدانی، نظریه زیبایی،
نظریه پرستش، کرامت نفس محور اخلاق اسلامی، خود و ناخود،
خودشناسی، بحرانهای معنوی و اخلاقی در عصر حاضر، اخلاق
کمیونستی، مسأله خودی در اخلاق، معیار فعل اخلاقی و مکتب
اخلاقی راسل. بحث اخیر بخشی از سخنرانی ایشان درباره اخلاق
کمیونستی است که مستقلاً در پایان کتاب آورده شده است.

۱۹- مغنیه، محمدجواد. فلسفه الأخلاق فی الاسلام، چاپ دوم بیروت،
دارالعلم للملایین، ۱۹۷۹، ۲۳۱ ص، وزیری.

کتاب حاضر دربردارنده درسهایی است که نویسنده در «دارالتبلیغ
حوزه علمیه قم» تدریس کرده است. همه مطالب کتاب درباره فلسفه
اخلاق نیست، بسیاری از مطالب خارج از این نیز موضوع هم در کتاب
یافت می‌شود.

برخی از عناوین کتاب چنین است: درباره اخلاق، اخلاق و
جریانهای اخلاقی، اخلاق نظری و اخلاق عملی، الزام مسؤولیت، جزا،
نیت، جهاد، فضایل عملی، علم، عدل، مادی و معنوی بودن انسان،
کنترل نفس، اخلاق اهل بیت.

۲۰- مور، جورج ادوارد. اخلاق، ترجمه اسماعیل سعادت، تهران،
شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶، یازده + ۱۸۶ ص، رقی.

کتاب فوق درسال ۱۹۱۲م. در پاسخ به یک سلسله پرسشهایی از این
قبیل نوشته شده است: «وقتی می‌گوییم فعلی درست است یا باید آن را
انجام داد، روی هم رفته، مقصودمان از این سخن چیست؟ وقتی
می‌گوییم حالتی از امور خوب یا بد است، مقصودمان از گفتن این
سخن چیست؟ آیا می‌توانیم صفتی کلی بیابیم که مشترکاً به همه افعال
درست، صرف نظر از تفاوت‌هایشان در دیگر وجوه با یکدیگر، بدون
استثنا تعلق داشته باشد و جز به افعال درست به هیچ فعل دیگری تعلق
نداشته باشد؟» (ص ۲) نویسنده، در ادامه، آورده است: «من می‌خواهم
در این کتاب مسائلی دقیقاً از همین نوع را، که بر سر هر یک از آنها
اختلاف جدی وجود دارد، مورد بحث قرار دهم.» (ص ۳) وی نخست
نظریه‌ای را که از همه نظریات دیگر ساده‌تر است عنوان می‌کند سپس
همه اعتراضاتی را که نسبت به آن وجود دارد مطرح می‌سازد و به
تحلیل آنها می‌پردازد.

مطالب کتاب در ذیل هفت عنوان گنجانیده شده است: مذهب
اصالت فایده (درد و بخش)، عینیت احکام اخلاقی، نتایج: معیار
درست و غلط، اراده آزاد، ارزش ذاتی.

۲۱- وارنوک، ج. فلسفه اخلاق در قرن حاضر، ترجمه و تعلیقات صادق ا.
لاریجانی. چاپ دوم، تهران، مرکز ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۸، یازده +
۲۱۸ ص، رقی.

«مقصود این رساله بررسی جامع و مختصری است از فلسفه
اخلاق در آثار انگلیسی، تقریباً از اوایل قرن حاضر.» (ص ۱) به نظر
نویسنده، «تمام این سیستمهای جافاناده فلسفه اخلاق در آثار انگلیسی،
که به توالی در قرن حاضر به منصف ظهور رسیده‌اند - صرف نظر از
مهارت تحسین انگیز صاحبان آنها - یکسره بی‌فایده بوده‌اند.» (ص ۲) از
اینرو، وی در این کتاب به نقد نظریه شهودگرایی، احساس‌گرایی و
هدایت‌گرایی پرداخته است.

اصل کتاب در حدود صد صفحه است ولی ترجمه فارسی آن به
بیش از دوست صفحه رسیده است. عناوین اصلی کتاب عبارت
است از: شهودگرایی، احساس‌گرایی، هدایت‌گرایی، محتوای
اخلاقیات، طبیعت‌گرایی و نگرشی به آینده.

۲۲- هاشمی، سیدابوالقاسم. منطق نظری، منطق عملی، اخلاق، تهران،
مؤلف، ۱۳۶۵، ج ۱، ۴۵۷ ص، وزیری.

بخشی از کتاب درباره منطق نظری و منطق عملی و بخش دیگری
از آن (ص ۳۰۹ - ۳۴۶) درباره فلسفه اخلاق است. در این بخش، نظریه
اصالت لذت و اصالت عاطفه و اصالت عقل در فلسفه اخلاق تبیین و
نقد شده و از فلسفه اخلاقی سقراط و افلاطون و ارسطو و کانت و
دیگران سخن گفته شده است. برخی از مباحث این بخش خارج از
موضوع فلسفه اخلاقی می‌باشد.

۲۳- یالجن، مقداد. الاتجاه الاخلاقی فی الاسلام (دراسة مقارنة)، مصر، مکتبه
الخانجی، ۱۳۹۲، ۴۰۴ ص، وزیری.

کتاب حاضر دربردارنده سه باب و یک خاتمه است. باب اول ذیل
عنوان «مفهوم، هدف، عرصه و اهمیت اخلاق در نظر اسلام» شامل
چهار فصل است: بررسی مفهوم رویکرد اخلاق در اسلام، هدف
اخلاق، عرصه اخلاق، اهمیت اخلاق در زندگی اسلام. باب دوم با
عنوان «پایه‌های اخلاقی در دیدگاه اسلام» مشتمل بر هفت فصل است:
پایه متافیزیکی و اعتقادی، پایه واقعی و علمی، ملحوظ داشتن طبیعت
انسان، مسلح شده به حریت اخلاقی، تقریر اصل الزام و التزام اخلاقی،
تأکید بر مسؤولیت اخلاقی، اثبات جزای اخلاقی. در باب سوم، تحت
عنوان «ارزشهای اخلاقی در نظر اسلام»، سه فصل آمده است: معیارهای
اخلاقی، حقیقت ارزشهای اخلاقی، ارزشهای اخلاقی در میان فرد و
جامعه. خاتمه کتاب شامل مهمترین نتایج کتاب است و در آن، از
جمله، به این مسائل اشاره رفته است: رویکرد اخلاقی در اسلام میان
فرد و جامعه، توانایی اخلاق اسلامی برای همگامی با دگرگونیهای
زندگی و شکلهای گوناگون آن، اخلاق اسلامی کامل‌ترین و شایسته‌ترین
اخلاقی برای زندگی انسان است.